

Elarslan, Yaşar. (2020). Oryantalistlerin Hadis İsnâd Sistemine Eleştirileri ve Onlara Yapılan Reddîyeler. *Kadim Akademi SBD*, C 4. S.2. ss. 100-119
Makale Türü / Article Type: Araştırma
Makale Başvuru Tarihi / Application Date: 10.12.2020
Makale Kabul Tarihi / Accepted Date: 23.12.2020
Makale Yayın Tarihi / Publishing Date: 25.12.2020

ORYANTALİSTLERİN HADİS İSNÂD SİSTEMİNE ELEŞTİRİLERİ VE ONLARA YAPILAN REDDİYELER

THE CRITICISM OF THE ORIENTALIST TO THE HADITH ISNAD SYSTEM THE REFUTATIONS TO THEM

Yaşar Elarslan¹

ÖZ: Bu makalede, XIX. yy. ve sonrası ilmi dönem oryantalistlerinin bu dönemden önceki seleflerinden gelen birikimi de kullanarak “hadis isnâd sistemi”ne yaptıkları eleştirilerinin -hadis ilmi kriterlerince eleştiri çerçevesini aşmış olduklarının ve teolojik tarafsızlık barındırmadıklarının tespitine çalışılmıştır. Bu konuda onlara reddiye niteliğinde yazılmış birçok makale, tez ve kitaplardan oluşan çalışma olmakla beraber, konuyla ilgili çok detay, teknik ve spesifik bilgiler barındırdıklarından; bu konuya bütüncül bir bakış açısı sunacak, çok detay ve teknik bilgilerden arındırılmış, literatür yoğunluğa da boğmayan bir çalışmanın var olduğu söylenemez. Bu çalışma, kapsam ve veri açısından yazılmış olanlardan çok farklılık barındırmamasının yanı sıra, yöntem ve argüman bakımından bütün o çalışmaları da ihtisarla ihtiva eden bir çalışma olması ve de konunun detaylarında boğmadan okura bütüncül bir bakış açısı sunması yönüyle farklılık arz etmektedir.

ABSTRACT: In this article, it has been tried to determine whether the criticisms of the "hadith isnad system" by the orientalists of the scientific period in the 19th century and later, by using the knowledge of their predecessors before this period, exceed the framework of criticism and harbor theological bias. Although there are many articles, theses and books written as refusals on this subject, they contain very detailed, technical and specific information on the subject; It cannot be said that there is a study that will present a holistic perspective on this subject, that is purified from too much detail and technical information, and does not drown the literature. This study does not differ much from the ones written in terms of scope and content, as well as being a study that includes all those studies with expertise in terms of method and argument, and presents a holistic perspective to the reader without overwhelming the details of the subject.

¹ Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İslam Tarihi ve Sanatları Yüksek Lisans Öğrencisi, Diyarbakır Dini Yüksek İhtisas Merkezi Müdürlüğü, İhtisas Kursiyeri. Orcid. 0000-0002-0667-4618.

Zira konuyla ilgili yapılacak okumalarda bu noktanın bir açık olduğu anlaşılmaktadır. İşte bu makale ile konuyla alakalı çok detay bilgilere boğmaksızın, genel bir çerçevede oryantalistlerin hadis isnâd sisteminin menşei ve başlangıcı hakkındaki iddia, eleştiri ve çalışmalarının, teolojik taraflıktan kaynaklanıp kaynaklanmadığı noktası objektif bir şekilde ortaya konulmakla söz konusu açığın kapatılması amaçlanmıştır.

Anahtar Kelimeler: İsnâd, oryantalistler, tenkit, tedvîn-tasnîf, sözlü ve yazılı rivayet.

Because it is understood that this point is a gap in the readings on the subject. With this article, it is aimed to close the gap in question by objectively revealing whether the claims, criticisms and studies of the orientalisists about the origin and the beginning of the hadith isnâd system stem from theological bias in a general framework, without drowning in very detailed information on the subject.

Keywords: İsnâd, orientalisists, criticisms, tedvîn-tasnîf, oral and written narration.

GİRİŞ

Hadis ilminde bir söz, davranış veya onayın Hz. Peygamber'e aidiyetini belirleyen yöntemlerden en önemlisi o hadisin râvî zincirinden oluşan sened kısmı olmakla beraber, bu senedin nihai olarak Hz. Muhammed (sav)'e dayandırılması da isnâd diye tanımlanmaktadır (Doğanay, 2013: 24-25; Küçük, 2001: 154-159). Hadis usulünde olduğu gibi İslâm dininin inanç ve ibadetleri bağlamında da isnâdın Hz. Muhammed (sav)'e dayandırılması olmazsa olmazdır. Zira İslâm ilimlerinde Hz. Muhammed (sav)'in söz, fiil ve tasvipleri diyebileceğimiz hadislerin konumu çok büyük önemi haizdir. Yine hadislerin bu konumu da Hz. Peygamber (sav)'e dayandırma anlamında isnâd sistemine bağlıdır. Nitekim hadis rivayetinde isnâdın önemi tüm hadis münekkitleri tarafından vurgulanmıştır (Özçelik, 2020: 388). Bu noktada denilebilir ki, hadis ilminde “sened” varsa hadis vardır. Dolayısıyla senedi olmayan bir söz, fiil veya onayın muhtevası ne olursa olsun bu ilim dalı prensiplerine göre “hadis” diye tanımlanması mümkün değildir. Bunun ortaya konulması da İslâm dininin ilk müntesiplerinin (selef-i salihîn) oluşturduğu hadis isnâd sistemidir.

Hadis isnâd sistemi, sahabe dönemi dâhil muttasıl bir şekilde günümüze kadar var olmuştur. Ancak basitten karmaşığa doğru bir grafik arz etmektedir. Bu da sürecin doğal akışı çerçevesinde düşünüldüğünde pek tabii bir durumdur. Zira Hz. Peygamber (sav) hayattayken buna pek ihtiyaç duyulmamışken, onun vefatından sonra hadislerle iştiğal sahabelerden her biri, hadis kabulünde kendine özgü kriterler getirmiştir. Daha sonra Hz. Peygamber ve sahabe döneminden uzaklaştıkça doğal süreç içerisinde bu sistem (isnâd sistemi), sistematize edilerek bir ilim dalına dönüştürülmüştür. İlim dalı diyoruz; zira hadislerin tedvin, tasnif, tahrir gibi aşamalardan geçmesiyle buna bağlı olarak ravî zinciri de muttasıl, munkatı' gibi formatize edilmiştir. Nitekim fitne ve isnâdın başlangıcı ile ilgili İbn Sîrîn'in (ö.110/729), “*Önceleri isnâddan sormazlardı. Fitne vaki olunca hadis aldığımız adamlarınızın ismini söyleyin demeye başladılar*” (Müslîm, *el-Mukaddime*, I, 15) ifadesi hadislerle ilgilenen birçok oryantalistin dikkatini çekmiştir (Ulu, 2012: 119-166). Yine Abdullah b. Mübârek (ö. 181/797) de “İsnâd dindedir. Eğer isnâd olmasaydı muhakkak her isteyen istediğini söylerdi” (Müslîm, 2014: 316; Râmeihürmûzî, 1984: 209; Hatîb, 1972: 41) demiştir. Buna rağmen oryantalist hadis araştırmalarında söz konusu isnâd sisteminin

başlangıç tarihinin geç veya çok geç dönemlerde olduğu ve dolayısıyla uydurma olduğu iddiası ortaya atılmıştır. Çalışmamızın ilgili safhasında hem hadis isnâd sistemi safhalarından hem de oryantalist yaklaşımların her birine detaylı bir şekilde değinilmiştir.

Hadis ile ilgili oryantalist çalışmalar incelendiğinde genel olarak objektif olmadıkları ve teolojik tarafgirlikle yapıldıklarını düşündüren somut ifadeler barındırmaktadır. Söz konusu bu çalışmalar isnâd sistemiyle ilgili olduğunda ise durum daha da önem kazanmaktadır. Farklı tarih aralıkları vermiş olmalarıyla beraber akademik camiada hatırı sayılır bütün oryantalist çalışmalar isnâdın Hz. Peygamber'e dayandırılmayacağı ve dolayısıyla hadislerin uydurma olduğu iddiasında olmuşlardır. Bu yargıyı kimisi direk iddia etmekte kimisi de örtülü bir şekilde iyimser veya nispeten iyimser bir çizgide dile getirmektedir. Konumuz açısından bu tarihlendirme ve yaklaşımların tümü aynı sonuca matuftur. Zira Hz. Peygamber'e dayandırılmadığı sürece isnâdın başlangıç tarihinin ne olduğunun hiçbir önemi yoktur. Çünkü bu görüşlerin tümü hadislerin sonradan uydurulduğu sonucuna götürmektedir.

Modern asırlar olarak adlandırılan XIX. ve XX. yüzyılları içeren dönem, hadis ilminin tarihi seyrinin en tehlikeli ve en zorlu dönemlerinden biri olmuştur. Bunun temel nedeni hadis ilminin, akademik oryantalizm diye nitelendirilen hadiseyle bu dönemde karşı karşıya kalmasıdır. Derin bir organizasyon ve projenin parçası olan oryantalizm (Edward Said, 1998: 111-112, 130), bu zaman dilimlerinde artarak devam eden sömürü ve misyonerlik faaliyetlerinin kültürel sistematiğini temsil edegelmiştir. Batı'da bu yönüyle hadis alanında da pek çok akademik çalışma yapılmıştır (Okıç, 2017: 25-26). Bu konuda oryantalistler ve onları takip edenlerce birçok şey söylenmiş ve birçok çalışma yapılmıştır. İsnâd ve hadis hakkında yapılan oryantalist çalışma ve iddiaları, akademik arenada, modern akademik araştırma yöntem-teknik ve kriterlerine göre inceleyen ilk "düzenli çalışma" bilindiği kadarıyla Fuat Sezgin (ö. 2018) tarafından yapılmıştır (Hansu, 2019: 19).

İlk dönem oryantalistler denilen XVII. yüzyılın son çeyreğinden (bu tarihlendirme ihtilaflı olduğundan Oryantalizmin başlangıcı için bkz. E. Said, "Oryantalizm") XIX. yüzyıl başlarındaki ilmi (akademik) dönem oryantalizmine (Bulut, 2007: 428-437) kadar konuyla alakalı yazdıkları zaten ilmi gerçeklikten uzak, teolojik anlamda polemik üreten ve hayali ürünler (bkz. Said, "Oryantalizm"; Irwin, R. "Oryantalistler ve Düşmanları") olduğu izahtan varestedir olduğu anlaşılmaktadır. Bu nedenle söz konusu oryantalistlerin ilmi gerçeklikten uzak, hakaret içerikli yaklaşımları nazar-ı itibara alınmadan, ilmi bir karşılığı olan oryantalizmin ortaya attığı akademik iddia ve tezlerle konunun sınırlandırılması gerekmektedir.

Avrupa'nın, dünya üzerindeki egemenliğini kesinleştirmesiyle aynı doğrultuda yeniden şekillendiği XIX. yüzyılda yeni kurumların ve antropoloji, sosyoloji gibi yeni bilim dallarının oluşmasının yanı sıra oryantalizm de akademik olarak disipline edilerek kurumsal bir hüviyet kazanmış ve de modern batılı sosyal bilimlerden destek alarak gelişim göstermiştir. İslâm ve Doğu hakkında daha önceki dönemlerde Avrupa'da yaygın olan imaj, ortaya konulan yeni söylem, yöntem ve bilimler çerçevesinde daha akademik bir formatta sistematize edilme ve sunulma yoluna gidilmiştir (Bulut, 2007:428-437). Ancak konumuz bağlamında değerlendirmeye tabi tutulan akademik oryantalizmin de bir proje dahilinde, Batı'nın emperyalist sömürü aracı olarak kullanıldığı (Said, 111-136); spesifik olarak da hadisle ilgili çalışmaları temel bazı sâiklerle birçok açıdan siyasi oryantalizme hizmet etmesi var olageldiği (Görmez, 2000; 11-31) göz ardı edilmemesi gerekmektedir. Çalışma konusu olan bu oryantalistlerin de (akademik oryantalizm) kategorize edilmeden, birkaç örnekle tümünün ortak noktalarının ortaya konulması mümkündür. Zira onların dikkate alınacak bu eleştiri, tartışma ve çalışmaları, hadis isnâd sisteminin var olup olmaması noktasında değil; bu sistemin menşeinin ve oluşum tarihinin ne olduğu, sistemin sözlü

mü yoksa yazılı rivayet mi olduğu minvalinde olmuştur. Oryantalistler bu konuda farklı tezler ortaya atmakla beraber ana omurga oryantalizm -ki bunlar Goldziher, Caetani, Schacht ve Juynboll merkezlidir- isnâd sisteminin başlangıç tarihini hicri ikinci asrın ilk yarısı, rivayet şeklini sözlü, menşei de diğer dinlere dayandırır. Bununla hadis isnâdlarının Hz. Peygamber'e ittisalinin olmadığını iddia etmektedirler. Bütün bu tez ve iddiaları 'sonuçları itibariyle' hadislerin uydurma olduğu düşüncesine matuf ve bu amaca mütemerkizdir. İslam dininin temel prensiplerinin Kur'an ve hadis üzerine kurulu olması veçhiyle dikkatlice düşünüldüğünde, oryantalistlerin vardığı bu sonuçlar da isnâd sisteminin yok olduğu varsayımıyla eşdeğer olmaktadır. Diğer bir ifadeyle isnâdın geç tarihlerde başlamış olduğu tezi ile isnâdın hiç olmadığı varsayımı arasında getireceği sonuç itibariyle hiçbir fark yoktur. Zira çoğunlukla ilmî (akademik) oryantalist hadis araştırmacılarının kendilerince vardıkları bu sonuçlar, isnâdın hicri ikinci asrın ortalarında oluşturulduğu/uydurulduğu iddiasıdır. Bu iddialar, doğal olarak beraberinde İslâm dinini itikat ve muamelatının iki saç ayağından birinin sıhhati sorunsalını getirmektedir. Bu sebeptir ki, söz konusu hadis ve isnâd sistemi olduğunda, oryantalistleri ılımlı, nispeten ılımlı veya katı diye kategorize etmek güçtür (Kızıl, 2011: 414; Kızıl, 2019: 93-94, 172-173). Kaldı ki, bu makalenin konusu bağlamında böyle kategorize etmenin gerekli olmadığı; bütün oryantalist tez, yaklaşım, eleştiri ve iddialardan müteşkil çalışmaların -aynı sonucu doğurması veçhiyle- aynı ortak buluşma noktalarında ortaya konulması mümkün -hatta bizce gerekli- görünmektedir. Oryantalizmin genel anlamda yaptığı çalışmalarla İslam ve Müslüman için ne amaçladığı göz önüne alındığında da bu konudaki yaklaşımın bu olması gerektiği açıktır (Said, 1998: 130). Zira hadis isnâd sistemi oluşumunun, onların iddia ettiği tarihlerde olması ile hiç olmaması bizi aynı sonuca götürecektir. Bu sonuç da tarihi ve bilimsel gerçeklikle uyuşmayan "hadislerin uydurulduğu" iddiasıdır. Bu sebeple buradaki niyet ve çaba ne olursa olsun her birisinin iddia ve tezini okumakla beraber, netice itibariyle hadislerin uydurma olduğu sonucuna matuf oldukları için ayırım yapmaksızın bu eleştirileri, ortak noktalarını tespitle bütüncül bir bakış açısıyla değerlendirmeye almak gerekmektedir. Ancak aynı sonuca güdümlü olsa da birbirinden farklı gibi görünen bu çalışmalara reddiyeler yazılırken, pratikte bir fayda sundukları da inkâr edilemez. Zira oryantalistler birçok iddia ve eleştiriye zaten kendi içlerinde çürütmüşlerdir; ancak bir taraftan oryantalistlerin konuyla ilgili kendi içerisindeki ihtilafları bu makaleyle amaçlanan hedefe ulaşmayı kolaylaştırırken, diğer taraftan bu ihtilaflardaki detaylara girildiğinde, onların kısır, polemik üreten ve birbiriyle çelişik tartışmaları bu makaleyle asıl amaçlanan hedeften uzaklaştıracaktır. Tam da bu noktadan hareketle konumuz itibariyle önem arz eden her birinin görüşünü zikretmekle beraber, çalışmamızı ünlü müsteşrik Goldziher (1850-1921) etraflı tutmak yerinde ve bu çalışmayla amaçlanan durum tespitine matuf olacaktır. Bunun nedeni Goldziher'in kendi seleflerinin iddia ve çalışmalarını geliştirip sistematik hale getirmesi (Sezgin, 1998: 252; Motzki, 2012: 108; Hatiboğlu, 1996: 102-105) söz konusu alanda donanımlı olduğu halde kasıtlı olarak İslam ilimlerinde dezenformasyon yapmaya çalışması (es-Sibâî, 1978; Sezgin, 2000: 12, 24-25, 58-59, 79; Motzki, 2012: 112) haleflerine de büyük çoğunlukla öncülük etmiş olmasıdır (Hansu, 2019: 16). Elbette bütün oryantalistler aynı tez ve iddialara sahip değildirler; fakat yukarıda da belirtildiği gibi farklı iddialarda bulunsalar da hadis isnâd sisteminin başlangıç tarihi ile ilgili varmak istedikleri nokta açısından aynı oldukları anlaşılmaktadır. Yine de durum tespiti için söz konusu bu iddialar, ilgili bölümde kısır döngü tartışmalarına da kapılmamak kaydıyla tek tek serdedilecektir. Bundan ötürü, bu konuyla ilgili oryantalist görüşleri kategorize etmeden, hadis isnâd sistemine yöneltilen eleştiri ve iddiaları aynı aşamada ele almak bu çalışmanın hedefine uygun bir yöntem olacaktır. Bu çalışmanın ilk aşamasında oryantalistlerin söz konusu hadis isnâd sisteminin menşei ve hadiste kullanımının tarihi seyri (başlangıcı) ile isnâda yöneltmiş oldukları eleştiri ve iddiaların detaylarına girilmeden kısaca belirtilmesi; ikinci aşamada İslâm âlimlerinin bu görüş çalışma ve iddialara yaptıkları reddiyelerin derlenmesi ve nihaî olarak da konunun ilmî ve

aklî çerçeveye oturtularak nesnel bir şekilde açıklığa kavuşturulma yoluna gidilmesi amaçlanmıştır.

1. İsnâdın Menşei ve Başlangıcı ile İlgili Oryantalist Yaklaşımlar

Batıda Hz. İsa'nın hayatına ve İncil metinlerine uygulanan tarih-tenkit metotları akademik oryantalizm tarafından Hz. Muhammed (sav)'in hayatına (Siyer), hadis isnâd ve metinlerine de uygulanarak hadislerin uydurma olduğu iddiası ortaya atılmıştır (Hansu, 2006: 137). XIX. Yüzyılın ortalarında Alman oryantalist/şarkiyatçı G. Weil bu tarih-tenkit yöntem ve teknikleriyle, hadis verilerinin büyük bir kısmının uydurulduğu iddiasını ortaya atmıştır. Weil, "Geschichte der Chaliphen" (1848) adını verdiği eserinde Sahih-i Buhârî'deki hadislerin çoğunun sahih olmadığını iddia etmiş; bununla da kalmayıp Kur'an'ın da -hâşâ- bununla muallel olduğunu ortaya atmıştır (Erşahin, 2019: 34). Hadisin otoritesini sorgulayıcı bu tavır, Sprenger ve Muir'in aynı çerçevedeki çalışmalarıyla sürdürülmüştür. Fakat iddia ve çalışmalarına temel teşkil edecek bu tezleriyle beraber uydurma iddiasında buldukları hadisler ile olmayanların nasıl ayıklanacağına dair bir yöntem önermemişlerdir.

Kronolojik olarak tespit edilebildiği kadarıyla belki de ilk defa Weil tarafından bu konu üzerine gidilmiş olmakla beraber, asıl adımı Golziher'in attığı anlaşılmaktadır. Goldziher, "Muhammedanische Studien" diye adlandırdığı eserinde hadis konusunu ele almış daha sonraları buna, fıkıh ve siyer'i de eklemek suretiyle tartışmasının alanını genişletmiştir. Ona göre siyasi gruplara ayrılıp politize olan İslâm ümmetinin her bir fırkası kendi fikrini desteklemek maksadıyla hadisler uydurmuşlar veya sahih yolla gelen nakillere kendilerini doğrulayacak ilaveler yapmışlar ve de muhalif görüşleri sansürlemişlerdir. Bu arada -güya- Müslüman âlimler de bu uydurma rivayetleri tetkik, tespit ve tefrikte iyi bir usul geliştiremediklerinden isnâd sistemine güvenilemez demişler. Bütün bunlara ek olarak Müslüman, çevre kültürlerden alıntı veya intihal ederlerken anakronizme de (kronolojik çelişki) düşmekten kendilerini alıkoyamamışlardır (Goldziher, 1967: 43-55).

XIX. Yüzyılda hadis ilmiyle alakalı yapılan oryantalist çalışmalar, kendi bakış açılarını yansıtacak tutarlı bir metot eksikliği ve hadis materyaline kolayca ulaşmayı sağlayacak kaynak eksikliği olmak üzere iki önemli eksik barındırdığı için dağınık bir halde sürdürülmüştür. Bunlardan metot eksikliğini Macar vatandaşı Yahudi Goldziher, kaynak eksikliğini ise *Concordance*'ın (*el-Mu'cemü'l-Müfehres li-Elfâzi'l-Hadîsi'n-Nebevî*) hazırlanmasına öncülük eden Hollandalı Oryantalist Wensinck gidermeye çalışmıştır (Görmez, 2000: 15). Wensinck'in çabası sürecin amaçlanandan farklı işlemeyle söz konusu amaca hizmet edememiştir; ancak Goldziher'in çalışmaları söz konusu alanda oryantalizmin amacına büyük katkı sağlamıştır. Goldziher, ilgisini hadislerin Hz. Muhammed (sav)'e nispet edilemeyeceği ve dolayısıyla sonraki dönemlerde uydurulduğu iddiası üzerine yoğunlaştırmıştır. Bunu kendi ağzından kısaca şöyle izhar etmiştir: "Rivayetleri, fikir akımları ve birbirleriyle çatışan gruplarla ilgi kurarak inceledim ve gördüm ki bunlar, çatışmalardan doğmuşlardır. Bu, benim hadisle ilgili çalışmalarımın esasını teşkil etmektedir" (Goldziher, 1978: 123). Goldziher'den sonraki müsteşrikler onun tarihsel tenkit metodundan hareketle hadis isnâd sisteminin menşei ve başlangıç tarihi hakkındaki çalışmalarını sistematize etmeye başlamışlardır.

Oryantalistler, isnadın menşei, başlangıç tarihi ve hadislere uygulanmaya başlanması ile ilgili birbirinden farklı iddialar ileri sürmüşlerdir. Bu nedenle, İbn Sîrîn'in fitne ve isnadın başlangıcı ile ilgili "*Önceleri isnâddan sormazlardı. Fitne vaki olunca hadis aldığınız adamlarınızın ismini söyleyin demeye başladılar*" ifadesi hadisle ilgilenen birçok oryantalistin dikkatini çekmiştir (Müslîm, 2014:316; Ulu, 2012: 119-166). Bunu yorumlamalarından hareketle

isnâdın menşei ve başlangıcına dair, oryantalistler tarafından yapılan yorumlarda farklı tarihlendirme ve yaklaşımlar olduğu görülmektedir.

Müsteşrikler, isnâdın menşei ile ilgili birkaç görüş ileri sürmüşlerdir. Bunlardan biri Horovitz'e aittir. O isnâd sisteminin Yahudilik'ten geldiği iddiasında bulunmuştur. Horovitz, Hz. Musa (as) dönemi rivayetlerinin tek tek tevsik edildiğini (isnâdlarının verildiğini) ve daha sonraki din otoritelerinin de veciz sözlerinin isnâdla verildiğini söylemektedir. Talmût literatüründe râvi isimlerinin çokça yer aldığı, isnâd terminolojisindeki şahit, müselsel ve bâb gibi kavramların Yahudilik menşe'li olduğunu savunmaktadır. Ayrıca Müslümanın isnâdı Yahudilik'ten öğrendiğini ve kendilerinde yeni bir formata çevirerek uyguladıklarını iddia etmiştir.

Bu konuda söz söyleyen diğer bir oryantalist Prof. Margoloth olmuştur. O da isnâdın nadiren de olsa Yunanlılar ve Romalılar tarafından kullanıldığını dillendirmiştir. P. Bagchi'ye göre ise, isnâd ara sıra da olsa Hint edebiyatında mevcuttu. Hintlilerin dinî kitapları olan Veda edebiyatının şerhi olan Sutralar'da isnâddan örnekler vardır.

İsnâdın menşei hakkında en sert ifadeler Caetani'ye aittir denilebilir. O, isnâdın ilmi bir konu olduğunu, iptidai Arapların, vahşi, cahil ve medeniyetten anlamaz insanlar olduklarını; dolayısıyla isnâdın Arapların dışından alındığını iddia etmiştir.

İsnâdın ve dolayısıyla hadislerin israiliyyat menşe'li olduğu ve ait olduğu dönemle ilgili olduğunu iddia eden oryantalistlerden biri de bir Yahudi olan Kister'dir (ö. 2010). Kister, hadis kaynağının ait olduğu dönemle ilgili teolojik, siyasî ve sosyo-kültürel hadiseler ve bu hadiselerin etkileşimini hazırlayan parametrelerden bahsetmektedir. Bu yaklaşım, başta Goldziher olmak üzere, genellikle oryantalistlerin hadisle alakalarının sosyo-tarihî mecrada olması ve hadisleri tarihlendirmeleri olgusuyla paralellik arz etmektedir (Hıdır, 2002: 280). Elbette bu iddia ve yaklaşımlara kendi içlerinden karşıt görüş ve savunu yapan oryantalistler de olmuştur.

İslâm isnâd sisteminin başlangıcı ve geçirdiği aşamalar hakkında çok çelişkili görüş ve iddialar ileri süren oryantalistler, isnâdı Hz. Muhammed (sav)'e dayandırmama noktasında ise her nedense hemen hemen istisnasız birleşmektedirler. Bu birleşmeyi sağlayanların başında daha önce de belirttiğimiz üzere Goldziher gelmektedir. Akademik oryantalizm tarihinde önemli bir konum işgal eden bu Yahudi asıllı Macar şarkiyatçı, 1890 yılına gelindiğinde seleflerinin çalışmalarının sonuçlarını geliştirip "Muhammedanische Studien" diye adlandırdığı eserinde sistematik hale getirerek haleflerine oryantalist hadis araştırmaları konusunda büyük ölçüde öncülük etmiştir (Sezgin, 1984: 131-145).

Ignaz Goldziher'in tezinin muhtevasını kısaca şöyle özetlemek mümkündür. Hadis edebiyatının verileri şifahi kültüre dayanmaktadır. Şifahi nakillerle gelen hadis rivayetleri her ne kadar kaydedilmiş olsa da bilimsel tarih açısından hiçbir değeri yoktur. Hadis edebiyatında hadislerin ve isnâdın ilk olarak derlendiği kaynak Buhârî'nin *el-camiu's-Sahih* eseri olduğunu ileri sürmüştür (Sezgin, 1984:253;Sezgin, 2000:81). Goldziher devamla, "Buhârî'deki bütün hadisler Buhârî'nin devrinde yaşamış olan fikir ekollerinin düşüncelerinden ve icatlarından ibarettir. Yani bunun peygamberle bir alakası yok! Bunlar sadece devrin fikirlerini aksettirir. Buhârî bu fikirleri toplamıştır, rivayetler zinciri ilave etmiştir, yani uydurmuştur" iddiasında bulunmuştur (Sezgin, 2019: 75).

Goldziher'den etkilenecek hadislerin hem metin hem de sened açısından Hz. Muhammed'den sonraları üretildiğini iddia eden oryantalistlerden biri Alman Becker (1876-1933) olmuştur. O İslâm dininin oluşumunda hadislerin Kur'an'dan daha fazla rol aldığını, ancak hadislerin de başta Hıristiyanlık olmak üzere diğer teolojik temelli kültürlerden etkilenecek meydana gelen metinler olduğunu söylemiştir. Yine bu hadis metinleri oluşturulurken Hıristiyanların bunda büyük rolü olmuştur iddiasında bulunmuştur. Becker, birçok çelişkili görüşlerine rağmen Hz. Muhammed'in peygamber olduğunu kabul eder; ancak İslâm dininin asıl formunu ona inananlar vermiştir der. Yani Hz. Muhammed'in dini ile şimdiki İslâmiyet'in birbirinden farklı formlar olduğunu düşünür. "Hz. Muhammed'in 'yerli ve yabancı' değerleri harmanlayarak oluşturduğu dinin her iki ayağının 'Arap paganizmi' üzerinden yükseldiğini iddia eder." Becker'ın hadislere yaklaşımı Goldziher'e dayanır. Becker, hadis ilmine oldukça olumsuz bir açıyla bakar. O da diğer birçok oryantalist gibi hadislere sadece rivayet açısından yaklaşıldığını, ancak içerik tenkidi yapılmadığını, dolayısıyla çelişkiler barındırdığını iddia eder. Böylelikle o da diğer oryantalistler gibi hadislere salt tarihsel tenkit metotlarla yaklaştığından, hadislerin kendi uyguladıkları tenkit kritiğinden geçemediğini söyler (Avcı, 2018: 98-103).

İsnâdın başlangıcı için en geç tarihi ileri süren J. Schacht olmuştur. O, İbn Sîrîn'in fitne ile ilgili sözünü Velîd b. Yezîd'in öldürülme hadisesiyle (126/744) ilişkilendirmiş; Sıffin savaşında Abdullah b. Zübeyr'in Yezid b. Muaviye ile yaptığı savaşı görmezden gelerek isnâdın kullanımını hicri ikinci asra dayandırmıştır. Buna delil olarak da Evzai'nin (ö. 157/774) bu olayı fitne olarak tanımladığını ileri sürmektedir. Ayrıca ona göre III. halife Hz. Osman'ın öldürülmesinin hemen ardından çıkan olaylar zinciri erken dönemde fitne olarak yorumlanmamıştır (Doğanay, 2013: 31-32).

Prof. Rabson ise Schacht'ı tutarsız olmakla eleştirmiş ve buradaki fitne kelimesini hicri 64-73 yıllarında Abdullah b. Zübeyr ile Yezid arasındaki savaş olarak değerlendirmiştir. Ayrıca isnadın tespitinin makbul hadis eserleriyle değil de siyer ve meğazi türü eserlerle mümkün olabileceğini söyler. Anlaşılan o ki Rabson da isnâdın başlangıç tarihini mümkün olduğunca tehir etme eğilimindedir (Doğanay, 2013: 32). Zira siyer ve meğazi eserleri isnâd açısından hadis eserlerine göre daha geç tarihlidir.

*Araştırma
Makalesi*

İbn Sîrîn'in sözüyle ilgili Schacht'ın tutarsız yaklaşımına oryantalistler içinden itiraz edenlerden bir diğeri de Motzki olmuştur. Motzki'ye göre Schacht'ın bu konudaki iddiası keyfidir. Motzki, İbn Sîrîn'in bu sözündeki fitne kelimesiyle hicri birinci asırdaki olaylardan birinin kastedilmiş olabileceğini söyleyerek, bu sözün isnâdın başlangıcının tarihlendirilmesinde kilit nokta olduğunu belirtmektedir. Ayrıca bu konuyla ilgili yapılan son çalışmaların, isnâdlı hadislerin hicri birinci asrın ikinci yarısında var olduğunu gösterdiğine dikkat çekmektedir (Doğanay, 2013: 34).

Daha önce isnâdın menşei ile ilgili görüşünü de verdiğimiz Goldzier'in çağdaşı Caetani'ye göre isnâd, hicri ikinci asrın ilk yarısında kullanılmaya başlanmış ve isnâdı hadise ilk tatbik eden de ez-Zührî (ö. 124/741) olmuştur. Onun talebeleri Musa b. Ukbe (ö. 141/757), İbn İshak (ö. 151/768) ile başkaları tarafından daha da geliştirilerek formalize edilmiştir (Sıddıkî, 1966: 123-124).

Horovitz, isnâd hicri ikinci asrın ilk yarısına kadar götürülemez iddiasında bulunmakla beraber, "Urve b. Zübeyr'in (ö. 94/713) mevcut Siyer'le alakalı metinlerinde nadiren de olsa isnâd kullandığı anlaşılmaktadır" itirafında bulunmuştur. Horovitz'e göre, Urve'nin hadisleri naklederken râvilerin isimlerini zikretmesi, onun isnâdı bilip

kullandığı anlamına gelmektedir. Ancak Horovitz, Urve'nin eserini te'lif ettiği hicri 75 dolaylarında isnâdın henüz basit bir formatta kullanılmış olduğunu da ifade eder (Horovitz, çev. Altınay ve Özmen, 2002: 35). Horovitz bu neticeye Zührî'nin kullanmış olduğu kolektif isnâdı dikkate alarak varmıştır. Ona göre başlangıç olarak kolektif isnadların kullanımı ancak isnâdın tekâmülünden sonraki bir aşamada olması mümkündür (Doğanay, 2013: 31).

Juynboll, her ne kadar Müslüman âlimler, haber kaynaklarını soran ilk kişilerin Hz. Ömer ve Hz. Ali oldukları ve de isnâdın Hz. Osman'ın 35/656 yılında öldürülmesinin akabindeki karışık olaylardan (fitne) sonra kullanılmaya başlandığı fikrinde olsalar da; kendisinin, fitne kelimeyle Abdullah b. Zübeyr ile Şam'daki Emevî halifeleri arasındaki iç savaşın kastedildiği düşüncesinde olduğunu söylemiştir (Juynboll, 2002:37). Juynboll'un gerek bu konudaki "The Date of the Great Fitna" adlı makalesi ve gerekse diğer çalışmalarını göz önünde bulundurduğumuzda, İbn Sîrîn'in sözündeki fitne kelimesini Abdullah b. Zübeyr ve Emevîler arasında çıkmış olan iç çatışmalara bağladığı anlaşılmaktadır. Buna göre, isnâd sisteminin başlangıç tarihi hicri birinci asrın ikinci yarısına rastlamaktadır. Juynboll, İbn Sîrîn'in sözünün de çocukluk yıllarına denk gelen Hz. Osman'ın öldürülmesi olayına değil, onun reşit olduğu yıllara denk gelen Abdullah b. Zübeyr ile Emevîler çatışmasına hamledilmesi gerektiğini savunmuştur. Buradan şu sonuca varılmaktadır ki; tarih olarak isnâdın fitneden sonra uygulanmaya başlandığı sözüyle isnâdı ilk uygulayanın İbn Şihâb ez-Zührî olduğu bilgisi birbiriyle uyumaktadır (Dere, 1999: 94). Bunun yanısıra, Juynboll, sistematik olarak isnâdı ilk kontrol eden ve sorgulayan kişinin Şu'be b. el-Haccâc (ö. 160/776) olduğunu söyler. Bunu, Şu'be'nin 'benim gibi hadisleri inceleyen birini zor bulursun ki, incelediğim hadislerin dörtte üçünün sahih olmadığını fark ettim' anlamında nakledilen bir habere dayandırır (Juynboll, 2002:40-41).

Oryantalistik çalışmaların yapılmış olduğu en önemli konulardan biri de isnâdın -ve dolayısıyla hadis metinlerinin- yazılı mı yoksa şifahi kültürle mi rivayet edilebildiği paradoksudur. Buna paradoks dememizin sebebi bunun sadece oryantalist araştırmacılar ve Müslüman ülema ekseninde değil, Müslüman ulemanın kendi içerisinde de tartıştığı bir konu olmasından kaynaklanmaktadır. Bununla ilgili söylenmesi gereken Goldziher'in hararetle şifahî rivayet tezini savunmuş olmasıdır. Çünkü tezinin bir ayağı da bunun üzerine kuruludur ve bununla hadislerin uydurulduğu veya içeriğinin değiştirildiği iddiasını savunmak iddiasına daha çok hizmet etmekteydi. Müslüman arasında da hadislerin büyük çoğunlukla sözlü kültürle geldiği kanaatinin hâkim olduğu göz önünde bulundurulduğunda, bu savununun Goldziher'e büyük bir avantaj sağladığı da daha iyi anlaşılmaktadır. İşte oryantalist hadis araştırmaları -özellikle Goldziher ve Schacht örneği- isnadın geç tarihte başladığı ve sözlü rivayete bağlı olarak ihtiyari veya gayri ihtiyari hadis metinlerinin değişikliğe uğradığı iddiaları çerçevesinde temerküz etmiştir.

Oryantalistlerin kendi içinden bu iddialara itirazlar da çıkmamış değildir. Örneğin, Johann Fueck (1894-1974), Hz. Muhammed'in Müslüman için rol model olması veçhiyle daha en baştan beri rol model teşkil ettiğini, söz ve fiillerinin de bu düşünceden hareketle kayıt altına alındığını söylemişse de İslâm düşünce ve muamele pratiğine mutabık buna benzer görüşler oryantalist mecrada etkili olmamıştır (Erşahin, 2019:35). Bu ve buna mutabık görüşlerin oryantalistlerce hüsnükabul görmemesi pekâlâ mümkündür; ancak bu görüşlerin sanki hiç yokmuş gibi gündemlerine almamaları son derece manidar görünmektedir.

2. İslâm Dünyasından Oryantalistlere Yapılan Reddîyeler

İslâm âlimlerine göre isnâd, Müslümana mahsus bir sistem olup menşei İslâm, ilk uygulayıcıları da selef-i salihîn diye nitelendirilen Müslümandır. Yani oryantalistlerin eski milletlerde vardır dedikleri sözlü aktarım ile Müslümanın hadislere uyguladıkları isnâd aynı değildir. Örneğin onların kullandığı sistemde ne ravîlere uygulanan cerh ve ta'dil, ne de metin tenkidi yoktur. Bu demek oluyor ki, rivayet ilmi, hiçbir dinde İslâmiyet'teki gibi ilmi usul ve kaidelerle işlenmemiştir. Müslüman iki üç asır gibi bir zaman diliminde rivayeti sistematik bir ilim halinde tedvin etmişler, yüzlerce cilt eserler meydana getirmişler ve bu ilimle uğraşanları gayretleriyle hayrette bırakmışlardır. İşte Horovitz tarafından keşfedildiği zannedilen Yahudilikteki rivayet zincirlerinin, kendisinden sekiz asır önce -henüz bu isnâd tartışmalarının olmadığı bir dönemde- yaşamış olan Endülüslü İbn Hazm (ö.456/1064) tarafından incelendiği bilinmektedir. İbn Hazm, Hz. Muhammed (sav)'den sonraki nesillere intikal eden rivayetleri altı gruba ayırarak Yahudi ve Hıristiyanlıktaki rivayetlerle kıyaslamış ve değerlendirmesini şöyle kategorize etmiştir:

- Tevatürle sabit olan, herkesin doğruluğunu kabul ettiği nakiller, diğer bir ifadeyle kesin bilgi ifade eden türü rivayetler Yahudilik ve Hıristiyanlıkta yoktur. Çünkü onlar dinlerini tahrif etmekle terk etmişlerdir.
- Efendimiz (sav)'in mucizeleri gibi nesilden nesile ittifakla yapılan nakiller de Yahudilik ve Hıristiyanlıkta yoktur. Diğer dinlerdeki mucizeler, o dinlerin müntesiplerince de (israiliyyat diye nitelendirdiğimiz rivayetler) aktarılmıştır; ancak Müslümanın zabt-sıdk ve muttasıl usulle kullandığı isnâd sistemi yöntemiyle olmamıştır. O sebeple “şer’u men kablena” kavramıyla ele alınan bu aktarımları, İslâm dininin asıl kaynakları olan Kur’an ve Sünnet-i sahiha onayla ihbar ediyorsa kabul edilir. Yoksa Müslüman bu rivayetleri diğer din mensuplarından almış değildir. Yani Kur’an ve Sünnetin onayı ile israiliyyat mutabık düşerse doğru kabul edilir. Çünkü Kur’an ve Sünnet, muttasıl ve mütevatir bir isnâdla geldiğinden o rivayetleri de doğrulamış olmaktadır.
- Adalet ve zabt sahibi râvilerin, şeyhlerinin ismini vererek sikâ râvinin sikâdan rivayeti şeklinde gelen nakiller de Yahudilik ve Hıristiyanlıkta yoktur; ki Müslüman dinlerini bu ilk üç madde kanalıyla öğrenmişlerdir.
- İsnâd denilen sened zincirinde şüpheli râvi bulunan hadisler.
- Merfû (muttasıl) olmayan, diğer bir ifadeyle Peygambere dayanmayan nakiller.
- Peygamber, sahabe ve tabi’ûna atıfta bulunulmadan, sadece daha sonraki hadis imamlarına varan zincirler ise Yahudilikte de vardır ki; bu tür rivayetler her ne kadar hadis türü eserlerde kaydedilmiş olsa da hadis ilmi literatüründe hadis diye nitelendirilmeyip, “kelâm-ı kibar” (hikmetli sözler, özlü sözler) diye tanımlanıp buna göre tasnif ve kategorize edilmiştir. Hatta avam arasında hadis diye ağızdan ağıza geçen meşhur olmuş, bazen sahih, bazen hasen olan; ama ekseriyetle zayıf ve mevzû olan haberlerin hece harflerine göre düzenlendiği eserler bile telif edilmiştir. Beyrûtî'nin (ö. 1276/1860) *Esne'l-Matalib*'i, Aclûnî'nin (ö. 1162/1749) *Keşfu'l-Hafâ*'sı, Şeybanî'nin (ö. 189/805) *Temyîzu't-Tayyib mine'l-Habîs*'i ve Sehavî'nin (ö. 902/1497) *el-Makâsîdu'l-Hasene*'si bunların en bilinenleridir.

Yahudilikteki rivayetlerin ekseriyeti bu son üç maddedeki şekiller üzeredir. Bu rivayetler ile Hz. Musa (a.s) arasında isnâdsız otuz asır gibi çok uzun bir zaman vardır. Hıristiyanlıkta ise “boşanmanın haramlığına dair olan rivayetler” dışında muttasıl isnâdlı

bir rivayet mevcut değildir. Bu haber dahi, yalancılığı malum ve meşhur olan bir şahıstan çıkmıştır. Oryantalistler tarafından Yahudi, Hıristiyan ve Hintlilerce kullanıldığı iddia edilen isnâdlar, İslâm âlimlerinin rivayet kriterleri muvacehesinde değerlendirilince hiçbir kıymet ifade etmemektedir. Ayrıca Yahudi isnâdlarına daha sonraları ilaveler olmadığı da ispatlanamamaktadır (İbn Hazm, 1921: 81-83).

Caetani'nin isnadı Arapların tabiatına aykırı görmesi, onları ilkel ve vahşilikle itham edip isnada uygun görmemesi ise büsbütün tarihî ve Arap dili edebiyatı ilmi gerçekliğine aykırılık barındıran yersiz bir iddiadan öteye geçememiştir. Zira Cahiliye Araplarının, şiirleri naklettikleri bu konunun uzmanlarınca ortaya konulan bir hakikat olarak bilinmektedir. Caetani'nin vahşi ve ilkel olarak nitelendirdiği bu insanların Kur'an'ı tevatür yoluyla nakletmeleri, bu konudaki maharetlerini göstermektedir. Sadece Cahiliye Araplarının şiirleri sahibine dayandırarak nesilden nesle nasıl naklettikleri konusunda yazılmış ve akademik camiada kabul görmüş ciltler dolusu bilgi mevcuttur (Polat, 2017:14). Ancak şunu belirtmeliyiz ki, cahiliye Araplarının yaptıkları bu şiir aktarımları, Müslümanın hadis aktarımında sistemleştirdiği isnâd sistemiyle karıştırılmamalıdır. Burada bunu zikretmemizin nedeni Caetani'nin iddia ettiği gibi Arapların bu yetenekten yoksun olduklarının doğru olmadığı; onun iddiasının aksine Arapların bu fitrî melekelerine haiz olduklarını ortaya koymak içindir.

Oryantalistlerin, isnâdın menşei ve başlangıç tarihi dışında hadis kabul ve rivayetine yönelttikleri eleştiriler ise bu ilmin kriterlerinin göz ardı edildiği realitesinden uzak itirazlardan öteye geçememiştir. Zira sahabenin hadisleri harfî harfine rivayet gayretleri, bir hadisi Rasulüallah'tan dinleyen bir sahabiden almak için aylarca süren meşakkatli yolculuklara katılmaları (er-Rihle), kendilerinden sonraki nesillere örneklik teşkil etmiştir. Anlamı itibarıyla hiçbir değişiklik yapmamasına rağmen İbn Ömer'in (ö. 73/693) *بني الإسلام على خمس* hadisini rivayet ederken sehven hac ile orucun yerini değiştiren râviyi ikaz etmesi, yine başka bir râviyi de müteradif iki kelimeden birini diğerinin yerine kullandığı için şiddetle tenkit etmesi meşhurdur. Elbette bu her iki örnek de tevatür mertebesinde lafzen rivayet örnekleridir. Yoksa manen rivayet edilen hadislerde bu örnekler doğal olarak çoktur. Sahabe, yapabilecekleri muhtemel hatalardan dolayı hadisin sonuna “ya da buna benzer bir şey söyledi” anlamında *او كما قال* sözüni eklemişlerdir. İbn Mes'ûd'un (ö. 32/652-53) hadis rivayet ederken gözlerinin yaşadığı ve vücudunun titrediği söylenmektedir (Hatîb, 1972: 171-176).

Sahabenin hadis rivayetindeki hassasiyetlerinin en dikkat çekenini, az rivayet etmek ve mecbur kalmadıkça rivayet etmemektir. Abdurrahman b. Ebi Leyla (ö.83/702), Ensardan 120 kişiyle karşılaştığını, birine konu hakkında sorulduğunda diğerine havale ettiğini aktarmaktadır (Ramehürmüzî, 1984:549-550). Muksirûn (en çok hadis rivayet edenler) olarak bilinen sahabenin bile kendilerini sorumluluk altında hissetmedikçe hadis rivayet etmediği bilinmektedir. Şa'bî (ö. 104/722), İbn Ömer'in yanında bir sene kaldığı halde bir tek hadis duymadığını söylemektedir. Bu nokta belirtilmelidir ki, sahabenin, çok hadis rivayetine karşı son derece temkinle hareket etmeleri, Rasulüallah (sav)'in sünnetine karşı duydukları tazim hissinden ve onu koruyamama endişesinden kaynaklanıyordu. Nitekim Abdullah b. Ömer'in azatlı kölesi Nâfi' (ö. 117/735), İbn Ömer için, “Rasulüallah'ın hadislerini araştırmasındaki hassasiyetini görseydin onu mecnun sanırdın” diyerek onun bu konudaki titizliğini dile getirmiştir. Abdullah b. Zübeyr, babasına neden hadis rivayet etmediğini sorduğunda, babası; —“Bil ki, hiç Rasulüallah'tan ayrılmadım; fakat Allah elçisinin “Her kim ki söylemediğim bir şeyi bilerek bana isnâd ederse Cehennem'deki yerine hazırlansın!” (Buhari, İlim, 38; İbn

Mace, *Sünen*, I/10, 25) buyurduğunu işittiğim için susmayı tercih ediyorum” demiştir. Yine Hz. Ömer ve Hz. Osman’ın Ebu Hureyre’ye (ö. 58/678) çok hadis rivayet etmeyi terk etmezse sürgün edileceğini söyledikleri bilinmektedir. Sahabenin diğer bir tedbiri de rivayet edilen hadislerin kabulünde gösterdikleri hassasiyet ve titizliktir. Bu da şahit istemek, yemin ettirmek ve rivayetin kaynağını sormak -ki bu da isnâddır- şeklinde uygulanmıştır. Hz. Ömer’in hadis rivayet edenlerden şahit istediği, Hz. Ali’nin de yemin ettirdiği bilinmektedir. Bütün bunlar ve daha birçok örnek, isnâdın İslâm’ın ilk müntesipleri tarafından çok titiz ama karmaşık olmayan bir formatta kullanıldığını göstermektedir. Hatta Hz. Peygamber (sav) yukarıdaki hadisi isnâdın temelini oluşturmaktadır. Ancak bu ilk dönemde kullanılan isnâd ile daha muahhar dönemlerde kullanılan isnâd arasında doğal olarak format açısından farklar vardır. Bu farklar isnâd sisteminin farklılığından değil, bu sistemin uygulandığı hadislerin zaman itibariyle kaynağından uzaklaştıkça sıhhatinin tespitinin daha zor olmasından kaynaklanmaktadır. Diğer bir ifade ile hadislerin sıhhatinin tespitine duyulan ihtiyacın artması -ki bu ihtiyacın en önemli nedeni fitne denilen hadis uydurma girişimleridir- ve sened kısmı denilen râvi zincirinin uzaması ile daha karmaşık bir hal almasından kaynaklanmaktadır. Yani isnâd sistemi, tarihi süreçte format açısından basitten karmaşıklığa doğru bir hal almıştır (Polat, 2017: 15-19).

Tabiûn ve etbau’t-tabiîn dönemine gelindiğinde ise, isnâdın önemi sadece sözle ifade etmekle yetinilmemiş, rivayet edilen hadislerin isnâdları da sorularak sened zincirindeki râvilerin durumları (cerh ve ta’dil gibi) incelemeye tabi tutulmuştur. Bu dönemde isnâdsız rivayetler kabul edilmemiş, senedde ismi geçen şahıslar hayatta iseler, uzun ve meşakkatli yolculuklara katlanılarak hadisin bizzat ilk kaynağından alınma yoluna gidilmiştir. Ebu’l-Aliye (ö. 90/709), “Biz Basra’da ashaptan nakledilen bir takım rivayetler işitirdik; fakat ashabin yanına gidip bizzat ağızlarından işitmedikçe gönlümüz rahat etmezdi” demektedir. Bir kişiden hadis alınacağı zaman, konuşmalarına, ibadetlerine, ticaretine, toplumsal ve ailevi hayatına ve bunun gibi umumi bütün hallerine bakılırdı. Hadisi sistematik olarak ilk isnâd eden kişiler olarak tavsif edilen ez-Zührî ve İbn Sîrîn gibi zatların, isnâd sisteminin yerleşmesindeki gayretleri takdire şayandır. Bir bedevinin, kendisine İbn Uyeyne’den geldiği söylenen bir hadisin isnâdını direk ona sorması ve ondan isnâdını dinlemesi o zamandaki isnâda verilen önemi bizlere göstermektedir (Polat, 2017: 20-24). Bu noktada denilebilir ki, sahabenin başlattığı tenkit yaklaşımı sonraki nesillerde daha fazla önem kazanmış ve yaygınlaşarak sistematik hale gelmiştir. Sahabeden sonraki dönemlerde vuku bulan siyasî nedenlerden mütevellit hadis uydurma girişim ve faaliyetlerinin çoğalması, isnâda verilen önemi daha fazla artırarak isnâdın hadisin ayrılmaz bir parçası olmasını sağlamıştır. İmam Buhârî’nin imtihan edilmesi olayı bu hassasiyet ve titizliğin en güzel örneğini teşkil eder (Hatîb, *Târîhu Bağdâd*, II, 20-21). Şöyle ki;

“Buhârî’nin uzun seyahatleri sonunda derlediği hadislerle geniş bir kütüphane meydana getirdiği ve seyahatleri esnasında kitaplarını imkân nisbetinde yanında taşıdığı anlaşılmaktadır. Cârîyesinin, odasında adım atacak yer bulunmadığından şikâyet etmesi, bir gece uyumayıp o güne kadar yazdığı hadisleri hesapladığını ve senedleri muttasıl 200.000 hadis kaydetmiş olduğunu söylemesi de bunu göstermektedir (Zehebî, *A’lâmü’n-nübelâ’*, XII/411-412, 452). Yazdığı hadislerin kitaplarda kalmayıp onları hâfızasına naksettiğini gösteren en iyi örneklerden biri Bağdat’ta verdiği imtihandır. İbn Adî’nin rivayetine göre, Buhârî’nin Bağdat’a geldiğini duyan muhaddisler 100 hadisin sened ve metinlerini

birbirine karıştırarak bunları on kişiye verdiler ve onlara Buhârî toplantı yerine gelince bu hadisleri sırayla sormalarını söylediler. Bu on kişi tespit edilen hadisleri çeşitli İslâm ülkelerinden gelmiş olan muhaddislerin huzurunda okuyarak bunların mahiyeti hakkında bilgi istediler. Buhârî onlara bu hadislerin hiçbirini okunduğu şekliyle bilmediğini belirttikten sonra, ilk soruyu yönelten kimseden başlayarak, sordukları hadislerin sened ve metinlerinin doğrusunu her birine ayrı ayrı söyledi. Buhârî hakkında tereddüdü olanlar onun nasıl bir hâfıza gücüne ve ne kadar geniş bir hadis kültürüne sahip olduğunu gördüler” (el-A’zamî: 1992: 368-372).

Bu olay aynı zamanda hadislerde hem yazılı hem de sözlü rivayetin birbirini tamamlayıcı ve koruyucu amaçlı birlikte kullanıldığının bir göstergesidir. Zira bir eser herhangi bir nedenden dolayı yok olduğunda, içeriği böyle güçlü hafızalarca korunmuş, söz konusu hafızaya bir zarar geldiğinde ise o hadisler kayıtlı sayfalarda korunmakla sonraki nesillere sağlıklı bir şekilde aktarılmış oluyordu. Bu, hadislerin hem içerik hem de sened kısmıyla beraber bir bütün olarak, büyük bir özveriyle korunmuş olduğu anlamına gelmektedir.

Hadis isnâd sistemiyle ilgili çalışma yapan oryantalistler, araştırma sahası olarak siyer ve hukuk eserlerini seçmektedirler. Şayet bu davranış ulaşmak istedikleri sonuca matuf olduğu için kasıtlı bir niyet barındırmıyor ise araştırmalarını hadis literatürü içinde yapmaları gerekir. Zira isnâd çalışmaları için hukuk ve siyer alanları yetersizdir ve bu yöntem ve çalışma sahası onları yanlış sonuçlara götürmektedir. Bu cümleden olarak; hadis ile ilgili araştırmaları, hukuk ve siyer eserlerinden yapmak tamamen haksız, yanlış, varılmak istenecek objektif bir neticeye matuf olmayan gayr-i ilmi çalışmalar olur (Polat, 2017: 39-40).

Oryantalist hadis araştırmalarına konu olan diğer bir önemli tartışma hadislerin yazılı mı yoksa sözlü nakille mi geldiği tartışması idi. Goldziher, hararetli bir şekilde sözlü rivayet tezini savunmakla hadislerin uydurulduğu iddiasını ortaya atmış ve bu iddiasını temellendirmek için de hadiseleri kasıtlı bir şekilde çarpıtma yoluna gitmiştir (Sezgin, 1984:252-257). Goldziher’den sonra da onun ayarında bir oryantalist hadis araştırmacısı olarak kabul edilen (A’zamî, 1981:61) ve hadis alanında etkili olan ikinci önemli oryantalist Joseph Schacht da bu tavrı sürdürmüştür (Yücel, 2013:27). Bunun böyle olduğu, -kasıtlı şekilde hadiseleri çarpıtmalarını kastediyoruz- hem İslâm âleminde hem de oryantalist camiada hak ettiği yankıyı yapmamış olmakla beraber, Fuat Sezgin’in konu hakkındaki çalışmalarıyla ortaya konulduğu anlaşılmaktadır.

Goldziher’in yukarıda bahsedilen iddiasına İslâm dünyasından en önemli reddiye yazılı rivayet teziyle Fuat Sezgin tarafından yapılmıştır. Sezgin, üzerinde çalıştığı akademik bir çalışma için Mecâzu’l-Kur’ân kaynaklarını tararken İbn Hacer el-Askalanî’ye ait *Tehzîb* adlı esere tevafuk eder. Bu eserde İmam Buhârî’nin Ma’mer ibn el-Musennâ’yı eserinde Muammer diye zikrettiğinin farkına varır. Bundan sonra da bunun Buhârî’nin eseri ile bağlantısını incelemeye koyulur. Vardığı netice Buhârî’nin kitabının sekiz büyük kısmından biri olan tefsir bölümünde “Mecâzu’l-Kur’ân”dan cümle iktibaslarıdır. Onun bu tespiti oryantalistlerin -özellikle Goldziher- bir asır boyunca iddia ettikleri ilk İslâm eserlerinin kaynağının “şifahi/sözlü” olduğu tezinin çürütülmesidir (Nergiz, 2018:84-85). Sezgin, vardığı bu aşamadan sonra öncelikle şifahi rivayet teorisinin sistematik savunucusu ve modern dönem hadis tasavvurunun adeta

temsilcisi kabul edilen Goldziher'in iddialarını incelediğinde, aslında onun da ilkin yazılı rivayet tezini savunduğunu, sonradan gerekçe belirtmeden bundan vazgeçip şifahi rivayet teorisini öne çıkardığını tespit etmiştir (Sezgin, 2000:12;Sezgin, 1984:252). Çünkü Goldziher sözlü rivayeti, hadislerin Hz. Peygamber'e isnâdının olmadığını, sonradan uydurulup ona dayandırılmaya çalışıldığı şeklindeki tezine daha hizmet eder görmüştür. Zira şifahi rivayette bir sözün sahih olma ihtimali peyderpey zayıflar. Şifahi rivayet süreci uzadıkça da zamanla hem hadis lafızlarının hem de râvi zincirinin tahrif edilme ihtimali artar. Goldziher, şifahi nakil düşüncesini temellendirmek veya amaçladığı neticeye ulaşmak için hadis rivayeti ile ilgili Müslüman tarihçilerin argümanlarını ya hiç dikkate almamış ya da kendi kanaatini destekleyecek şekilde değiştirme yoluna gitmiştir. Bunun en zahir örneği Zühri'nin (ö. 124/742) konuyla ilgili bir sözünü tamamen ters bir manaya yorumlamıştır. Sözlü nakil tarihsel sürecini uzatmak için birbirinden farklı iki ayrı süreci ifade eden "tedvin" ve "tasnif" aşamalarını birbirine karıştırmış ve böylelikle tedvin işini bir asır sonrasından başlatmıştır. Bu kurgusal tezine dayanarak da ilk yazılı hadis kaynaklarının iddia edildiği gibi sahih hadis eserleri olmadığı iddiasında bulunabilmiştir (Sezgin, 1984: 252-257). Elbette Goldziher bu tezini durup dururken ortaya atmamıştır. Bunu yaptığında zaten İslâm dünyasında var olan şifahi rivayet inancı ona bu zemini sağlıyor idi. O sadece bu durumu sinsice amacına ulaşmakta kullandığı parametrelerden biri olarak kullanmıştır. Zira kanıksanmış olan bu zeminden kaynaklıdır ki, Fuat Sezgin daha başından beri yazılı rivayet kültürü teorisini ortaya attığında birçok İslâm âlimi tarafından hüsnükabul görmemiş, hatta eleştirilere maruz kalmıştır (Hansu, 2019:25-28). Bunun birçok nedeni vardır. Bu nedenlerden en önemlisi az önce zikrettiğimiz İslâm âleminde de büyük çoğunlukla hadislerin ilk dönem sözlü rivayet ile geldiği anlayışının hâkim olması ve bunun hilafına bir teoriyi oryantalizme hizmet etmek gibi telakki etmiş olmalarıdır. Sezgin'in de ilk dönemlerde bu ithamla karşı karşıya kalmış olması dikkat çekicidir. Ancak asıl dikkat çekici ve ilginç olan Batı tarafından da oksidentalizm² olmakla itham edilmiştir (Kutluay, 2019: 64-70). Oysa Sezgin, ne düşünce olarak ne de çalışma alanı olarak oryantalizme ve dolayısıyla Batı'ya karşıt bir tavır ve pozisyon içerisinde olmamıştır. Zaten bilindiği üzere kendisinin yetiştirilmesinde ve yönlendirilmesinde etkili olan hocaları da oryantalisttirler. Oryantalist camiada öyle algılanmasının sebebi, özellikle yazılı rivayet teorisine Goldziher ve onu takip edenlere karşı yazdığı ilmî reddiyeden kaynaklandığı anlaşılmaktadır. Ama bu nedenden dolayı onun "Batı karşıtı" bir yere konumlandırılması son derece gayr-i ilmî ve haksız bir tanımlama gibi durmaktadır (Sezgin, 2012:41-57).

*Araştırma
Makalesi*

Özetlenecek olursa; Sezgin'in tespitlerine göre, Buhârî'nin *el-Camiu's-Sahih* eserindeki hadislerin çoğu kendinden önce var olan kitaplarda da mevcuttu. Bu durum Buhârî'nin neredeyse meşhur bütün şeyhlerinin kitapları var anlamına geliyordu. Onlardan önceki neslin, yani Malik (ö. 179/795) ve muasırlarının da kitapları, sahifeleri veya hadis notları mevcuttu. Çünkü hadisler, İbn Şihâb ez-Zühri (ö. 124/742) ve onun akranları döneminde tedvin edilmeye (derlenip yazılma) başlamıştı. Hadis yazımıyla ilgili bundan sonraki aşamaların (gelişmelerin) çoğu, bunların tasnifiyle (kitap haline getirip konularına ve türüne göre düzenleme) ilgilidir. Durum böyle olmakla beraber gerek yazının henüz gelişmemiş olmasından ötürü gerekse hadis ilminin kurallara uygun

² Oksidentalizm: Oryantalizm ve oksidentalizm dünyayı algılama, anlama, açıklama ve tanımlamada iki farklı bakış açıdır. Temel olarak oryantalizm, Batı'nın Doğu algısı; oksidentalizm, Doğu'nun Batı algısıdır. Oryantalizme göre çok yeni bir kavramdır. Oksidentalizme farklı anlamlar yükleyenler de olmuştur. Daha fazla bilgi için bkz. Demet Koçyiğit, (2017), "Batı'yı Kurgulamak - Doğu'yu Sunmak, Doğu'yu kurgulamak - Batı'yı Sunmak: Oksidentalizm'de Ben ve Öteki", Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi, Cilt: 57, Sayı: 57, s. 133-160; Ali Karakaş, (2018), "Hadis Oksidentalizmi ve Fuat Sezgin", Ensar Neşriyat; Abdullah Metin, (2013), "Oksidentalizm İki Doğu İki Batı"

olarak çok titiz bir şekilde aktarılması istendiğinden kitaplar bizzat yazarları tarafından okutuluyor veya bunların rivayet edilebilmesi için güvenilir talebelere icazet/izin veriliyordu” (Albayrak, 2016:53-54;Hansu, 2019:23). Yani sözlü rivayet de takviye olarak yazılı rivayetle beraber kullanılmıştır ki, bu da muhaddislerin ne kadar titiz ve hassas davrandıkları anlamına gelmektedir.

Netice itibariyle isnâd, isnâdın menşei, tarihî süreci, yazılı ve sözlü rivayet ile ilgili İslâm dünyasından oryantalist hadis eleştirilerine verilen cevaplar şu birkaç maddeyle ihtisar edilebilir:

- İsnâdın menşeinin bizzat Müslüman olduğu anlaşılmaktadır (İbnü’s-Salâh eş-Şehrezûrî, *Ulûmu’l-Hadîs*, 130); ancak İslâmiyet’ten önce isnâdın var olduğu ön kabulünden hareket edilse bile bunun hadislerin sıhhatiyle bir ilgisinin olmadığı ortadadır. Diğer bir ifadeyle isnâdın menşei değil, başlangıç tarihi -hadis metinlerine uygulanma tarihi- sonucu belirleyici bir etki yapacağı anlaşılmaktadır.
- Hz. Peygamber (sav)’in من كذب hadisiyle son derece hassas davranan Sahabe hadis diye söylenen her söz için farklı uygulama ve yöntemlerle bunu te’yid etmeye önem vermişlerdir. Bu nedenle bilinen sistematik formatıyla olmasa da isnâdın temelini, İslâm’ın ilk temsilcileri olan sahabeler tarafından atıldığı anlaşılmaktadır; ancak o tarih diliminin hadis metinlerine asıl kaynaklık teşkil etmesi hasebiyle kullanmaya ihtiyaç duyulmamıştır (Koçyiğit, 1961:47-57). Bundan ötürü isnâdın II. ve III. asırlarda icat edildiği iddiaları asılsızdır ve art niyet barındıran birer iddia olmaktan öteye geçememiştir (Polat, 2017:12-66).
- Muhaddislerin, İmam Buhârî’yi Bağdat’ta imtihan etmeleri gibi hadiselerin, sahih kabul edilen hadis kaynaklarında kolay kolay uydurma isnâdlara yer verilmediğini gösterir.
- Birbirlerini çok sert eleştiri ve tenkitlere tabi tutan farklı İslâm mezheplerine bağlı muhaddislerin eserlerinde, hadislerin büyük çoğunluğunun sened zincirinin müştereklik (ittifak/mutabık) arz ettiği görülmektedir. Eğer isnâd iddia edildiği gibi hicri II. ve III. asırlarda uydurulmuş olsaydı ve yine iddia edildiği gibi hadis metinleri farklı fırka ve mezheplerin uydurmalarından oluşsaydı, aynı rivayetin Sünnî, Mu’tezilî, Zeydî, Haricî gibi birbirinden farklı mezheplerin müşterek kaynağı olmaması gerekirdi (Köksal, 1961:100-102).
- Hadislerin farklı şehirlere mensup râvilerce müşterek bir içerik ve isnâdla rivayet edilmesi, hadislerin uydurduğu iddialarını boşa çıkartmaktadır. Çünkü hele o günkü şartlarda farklı şehirlere mensup râvilerin birbiriyle buluşup, bu çeşit bir hadis ve isnâd uydurmak üzere anlaşmaları imkân dahilinde görülmemektedir (A’zâmî, 1978:223-230).
- İsnâd (sened zinciri) ve dolayısıyla hadis metinleri şayet uydurulmuş olsa neden -hiçbir ilimde olmadığı kadar- bu denli hassas davranılsın?! Hadislerin asıl kaynağı olan Hz. Peygamber (sav)’den günümüze kadar bütün hadisler ve senedleri çok titiz bir şekilde incelemeye, sened ve metin tenkidine tabi tutularak tedvin ve tasnif edilmiştir. Hatta bu aşamalarda hadis olmadığı (mevzu’ hadis) tespit edilenler bile ayıklandıktan sonra imha yoluna gidilmeyerek hem sonraki nesillerin bu uydurma rivayetlerin farkında olmalarını sağlamak, hem de geçmişte bu ayıklamanın yapıldığı hakikati karşısında ilim değil polemik üretenler, “uydurma hadis ve senedler şayet ayıklandıysa nerede?!” diyemesinler diye söz konusu ilmin tarihine bir not düşülmüştür.

Sonuç

Oryantalistler tarafından hadis rivayet geleneğine ciddi itirazlar XIX. Yüzyılın ortalarına gelindiğinde başlamış, XX. yüzyılın ortalarına varana dek yoğun olarak bir asır sürmüştür. Bu haksız ve sistematik bir seyir arz eden iddia ve itirazlara İslâm âleminden makale, kitap ve akademik tez formatında birçok ilmî reddiye kaleme alınmıştır.. Bu reddiyeler, genellikle oryantalizmin polemik üreten hezeyanları ve bir hayli yoğun literatür bilgi karşısında hak ettikleri şekilde konumlanmamış; ancak konunun mütehassıslarınca okunup anlaşılabilen ve sadece akademik camiada ihtiyaç duyulduğunda başvurulmuş metinler olarak kaldığı anlaşılmıştır. Hadis isnâd sistemiyle ilgili belirtilmesi gereken şudur ki, insan ürünü olan hiçbir şey kusursuz değildir; dolayısıyla bu sistemin de noksanlardan münezzehe olduğu söylenemez. Ancak tarihi süreç içerisinde belki de insan ürünü olan hiçbir ilimde olmayan bir ilmî titizlik ve hassasiyet hadis ilminde uygulanagelmıştır. Zira İslâm dininin üzerine oturtulduğu iki saç ayağından biri ve en önemlisi -doğrulanabilirliği açısından- Hz. Peygamber'in sünnet-i seniyyeleridir; yani hadislerdir. Kur'an-ı Kerim, her ne kadar vahiy olsa da insanlığa Hz. Peygamber (sav) aracılığıyla ulaşmıştır. Bundan ötürü, hadislerin tümünden sonradan eklenmesi olduğu iddiası, Kur'an'ın da -hâşâ- uydurma olduğu sonucuna götürür ki, bu İslâm dininin tümüyle butlanı neticesini doğurur. İşte Oryantalistlerin hadis isnâd sistemine ve hadis metinlerine yaklaşımları, genel anlamda İslâm dinine ve Müslümana olan yaklaşımlarıyla paralellik arz etmektedir ki, bu da az önce sözünü ettiğimiz neticeye matuf amaçlardan ibarettir. Oryantalistlerin isnâd ve hadislerle ilgili kendi aralarındaki ihtilafları sadece birbirlerinin akademik çelişkilerini ortaya koymakla hedef saptırmak kabilinden olup, oryantalizmin amaçladığı neticeyi gizlemeye matuf bir gibi görünmektedir. Oryantalist hadis araştırmacılarının iddia ettiklerinin aksine, Müslüman büyük bir titizlik ve özveri ile hadisleri rivayet etmişlerdir. Tarihten günümüze hem şifahi hem de yazılı hadis rivayet geleneği, bir ibadet şuuruyla sürdürülmüş; hadisler kabul ve red, râvilerin cerh-ta'dili, râvilerin kaynağı ve sıhhat derecesi gibi tasniflerle kategorize edilerek metin ve sened tenkidine tabi tutulmuşlardır. Oryantalistlerin bilinçli veya bilinçsiz göz ardı ettikleri noktalardan biri de bu olmuştur. Onlar, hadisleri salt tarihçi yaklaşımıyla inceleme konusu edinerek hadislerin fizikötesi yönünü göz ardı etmeyi tercih etmişlerdir. Oysa asıl kaynağı vahiy olan hiçbir teolojik metin, kaynağı beşer olan salt materyalist kriterlerle anlaşılması mümkün değildir. Sözelimi, hadis ilminde hadisler türüne göre kategorize edilirken; kaynağına göre sened zinciri muttasıl veya munkatı' olduğu halde zincirin sahabede son bulunduğu hadis "mevkûf" iken, hadis metninin eskatolojik olması açısından (ahiret, gaybî haberler, sevap ve azap gibi) Hz. Peygamber (sav)'e ittisali var kabul edilerek "hükmen merfû" diye tanımlanır. Bu tanımlama, sened zincirindeki sahabinin, -israiliyatla tanınmamış biri olması kaydıyla- bu tür bilgiyi ancak Hz. Peygamber (sav)'den almış olabileceği inancından hareketle yapılmıştır. Bu tür teolojik temelli okuma ve araştırmaların daha başından itibaren bir ayağı realist diğer ayağı fideist (imancı) basan bir yaklaşımla olması gerektiğini gösterir. Bunun aksine olan yöntem ve yaklaşımlar daha başlangıçta ya kör ya da kötürüm kalacağı düşüncesinden hareketle sağlıklı sonuçlara ulaştırmayacağı göz önünde bulundurulmalıdır. Bu çalışma ile de oryantalistlerin hadis okumalarında isnâd sistemine yönelttikleri eleştiri ve yaklaşımlarında objektif davranmadıkları, teolojik tarafgirlikle hareket ettikleri bütüncül bir bakışla değerlendirilmiştir.

KAYNAKÇA

Ahmed b. Hanbel (1389/1969). *Müsned*. I-VI, Beyrut.

Albayrak, A. (2016). “Fuad Sezgin’in “Buhârî’nin Kaynakları”. Kitabı Üzerine Değerlendirmeler. Usûl: İslam Araştırmaları.

Avcı, R. (2018). Alman Oryantalizmi: Carl Heinrich Becker ve Martin Hartmann örneğinde Osmanlı Toplum ve Siyaset Söylemi. Doktora Tezi, Mardin: Mardin Artuklu Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

el-A’zamî, M. M. (1981). *Dirâsât fi’l-hadîsi’n-nebevî*. Riyad.

_____. “Buhârî, Muhammed b. İsmâîl”. DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi <https://islamansiklopedisi.org.tr/buhari-muhammed-b-ismail>, C. VI, (erişim: 17.05.2020).

el-Buhârî, Muhammed b. İsmâîl b. İbrahim (1992). *el-Câmiu’s-Sahîh*. İstanbul: Çağrı Yayınları.

Bulut Y. (2007). "ORYANTALİZM" DiA, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXXIII, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> (erişim: 13.06.2020).

Dârimî, Abdullah b. Abdurrahman ed-Dârimî (ö. 255/869). trs. *Sünen* (I-III). Dâru İhyâi’s-Sünne.

Dere, A. (1999). *Oryantalistlerin Hadise Yaklaşımları* (Basılmamış Doçentlik Tezi). Ankara: Ankara Okulu.

Doğanay, S. (2013). *Oryantalistlerin Hadisleri Tarihlendirme Yaklaşımları*. 1. Baskı, No. 288, İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Erşahin, S. (2019). Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler. Fuat Sezgin’in İslam Tarihçiliğine Katkısı: Rivayetin Değeri Üzerinden Oryantalizme Cevabı (Ed. İ. Özcoşar - A. Karakaş - M. Öztürk - S. Aslan). 1. Baskı, ss. 33-42, İstanbul: Divan Kitap.

Goldziher, I. (1889–90). “Muhammedanische Studien”. (I-II, Halle, Über die Entwicklung des Hadith. s. 1-274). çev. ve reddiye Talat Koçyiğit. “I. Goldziher’in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi”. c. 15, sayı: 1, ss. 43-55, AÜİF Dergisi.

_____. (1978). “Tegabuch Leiden”. (s. 123’ten naklen Hatiboğlu, İ. (2003). “Goldziher ve Kullandığı Metodun Hadise Yaklaşımına Etkisi”, *Oryantalistlerin Gözüyle İslâm*, İstanbul.

Görmez, M. (2000). “Klasik Oryantalizmi Hadis Araştırmalarına Sevk Eden Temel Faktörler Üzerine” *İslamiyet*, III/1, (s. 11-31).

Hansu, İ. (2019). Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler. Fuat Sezgin’in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı (Ed. İ. Özcoşar - A. Karakaş - M. Öztürk - S. Aslan), 1. Baskı, ss. 15-31, İstanbul: Divan.

_____ (2006). Wael b. Hallaq. “Nebevi Hadisin Sıhhati: Yapay Bir Problem”. çev. Hüseyin Hansu. Çorum: Hitit Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi. 5/9 (2006/1).

Hatiboğlu, M. S. “Goldziher, İgnaz”. TDV Türkiye Diyanet Vakfı Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/goldziher-ignaz>, C. XIV, (Erişim Tarihi: 13.05.2020).

Hatîb el-Bağdâdî. (1972). (Ebu Bekr Ahmed b. Ali Hatîb). *el-Kifâye fî İlmi'r-Rivâye*. 1. Baskı, Mısır: Dâru'l-Kütübi'l-Hadîse.

_____ (tsz.). *Târîhu Bağdâd*. Beyrut: Dâru'l-Kitâbi'l-Arabî, (I-XIV).

_____ *Şerefu Eshâbi'l-Hadîs*.

_____ *el-Câmi' li Ahlâki'r-Râvi ve Âdâbi's-Sâmî*, thk. Mahmâd et-Tahhân, Riyad.

Hıdır, Ö. (2002). “İsrail’de Hadis Çalışmaları ve M.J. Kister”, *Oryantalizmi Yeniden Okumak: Batı’da İslam Çalışmaları Sempozyumu*. 11-12 Mayıs 2002, Adapazarı. Ankara: DİB, 2033, ss. 275-280.

Horovitz, (2002). *İslâmî Tarihçiliğin Doğuşu*. (çev. Ramazan Altınay ve Ramazan Özmen), Ankara: Ankara Okulu.

Irwin, R. (2008). “Oryantalistler ve Düşmanları”, (Çvr. Bahar Tırnakçı).

İbn Hazm, (1321). *el-Fasl fî'l-Milel ve'n-Nihal*. (I-V). Bağdat.

İbn Mace, *Sünen*. I/10, 25.

İbn Sa’d, (1957). *et-Tabakâtü'l-Kübrâ* (I-IX). Beyrut.

*Araştırma
Makalesi*

İbnü's-Salâh eş-Şehrezûrî (Ebu Amr Osman b. Abdirrahmân Şehrezûrî). (1398/1978). *Ulûmu'l-Hadîs*. Beyrut.

Juynboll. (2002). *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*. (çev. Salih Özer), Ankara: Ankara Okulu.

_____ (2005). “İbn Ömer’in Azadlı Kölesi Nâfi ve Onun Hadis Literatüründeki Yeri”. *İsnâd analiz Yöntemleri*. (Der. ve çev. Salih Özer), Ankara: Ankara Okulu, 102.

Kızıl, F. (2011). *Hukuki İçerikli Merfû Hadisler Bağlamında Müsterek Râvi Teorisi ve Tenkidi*. Doktora Tezi, Bursa: Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.

_____ (2019). “Oryantalistlerin Akademik Hadis Araştırmaları: Ana Eğilimler, Yerleşik Kabuller ve Temel İddialar”. *Hadis ve Siyer Araştırmaları Dergisi*, C. V, S. 1, s. 93-94.

Kutluay, İ. (2019). Fuat Sezgin ve Temel İslam Bilimleri, Güncel Tartışmalar - Teorik Teklifler. Fuat Sezgin’in Modern Dönem Hadis Tartışmalarına Katkısı (Ed. İ. Özcoşar - A. Karakaş - M. Öztürk - S. Aslan), 1. Baskı, ss. 43-72, İstanbul: Divan Kitap.

- Küçük, R. (2001). “İsnâd”. DİA, TDV İslâm Ansiklopedisi, XXIII, <https://islamansiklopedisi.org.tr/isnad--hadis>, (erişim: 13.05.2020).
- Koçyiğit, D. (2017). “Batı’yı Kurgulamak – Doğu’yu Sunmak, Doğu’yu kurgulamak – Batı’yı Sunmak: Oksidentalizm’de Ben ve Öteki”. Cilt: 57, Sayı: 57, ss. 133-160, Türk Dili ve Edebiyatı Dergisi.
- Koçyiğit, T. (1961). İslâm Hadisinde İsnad ve Hadis Râvilerinin Cerhi. 52. c. IX, ss. 47-57, AÜİFD.
- _____. “I. Goldziher’in Hadisle İlgili Bazı Görüşlerinin Tahlil ve Tenkidi”. Dergisi, c. 15, sayı: 1, ss. 43-55, AÜİF.
- Köksal, A. (1961). İsnâd ve İftiralara Reddiye. Ankara: Diyanet Yayınları.
- Müslîm, (2014) Ebu’l-Huseyin Müslîm b. Haccâc el-Kuşeyrî en-Neysâbü’rî (ö. h. 261) *Sahîh-i Müslîm-Müsned.* : nşr., Kahire:Dârü’t-Te’sil.
- Motzki, H. (2012). “Hadis: Kaynağı ve Gelişimi”. çev. Dilek Tekin. 10/2. s. 108, Hadis Tetkikleri Dergisi.
- Nergiz, M. (2018). “Prof. Dr. Fuat Sezgin: Bir Âlimin Ardından Notlar”. İstanbul: İstanbul Üniversitesi.
- Okiç, M. T. (2017). *Bazı Hadis Meseleleri Üzerine Tetkikler*. Ankara: Atlas Kitabevi.
- Özçelik, F. (2020). Hadis Usûlünde Râvi Değerlendirme Metodu -İbn Ebî Hâtim Örneği-. İstanbul: Nida Akademi.
- Polat, S. (2017). Hadis Araştırmaları Tarih – Usul – Tenkid – Yorum. Kayseri: Kimlik Yayınları.
- Rânehürmûzî, Hasen b. Abdîrrahman (1971). *el-Muhaddisu’l-Fâsl, beyne’r-Râvi ve’l-Vâî*, thk. M. Accâc el-Hatîb, 3. baskı, Beyrut: Dâru’l-Fikr.
- Said, W. E. (1998). “Oryantalizm (Doğubilim) Sömürgeciliğin Keşif Yolu”. (çev. Nezih Uzel). 4. bsk. Nu.: 38, Tercüme Eserler, Nu.: 2, İstanbul: İrfan Yayıncılık.
- Sezgin, F. (1984). “Arab-İslam ilminde İsnadın Ehemmiyeti”. (Muhadarat fi Tarîhi’l-Ulumi’l Arabiyye ve’l-İslâmiyye. Frankfurt. (131-145 sayfalarından çev. Hâbil Nazlıgöl). 10 (1998), ss. 252-263, Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi.
- _____. (1998). (Arab-İslam İlminde İsnadın Ehemmiyeti. (çev. Hâbil Nazlıgöl), ss. 131-145.
- _____. (2000). Buharinin Kaynakları. Ankara: Kitabiyat.
- _____. (2000). Arap-İslam İlminde İsnadın Ehemmiyeti.
- _____. (2008). İslam’da Bilim ve Teknik, 2. bs. C. I. s. 6. İBB Kültür A.Ş. Yay.
- _____. (2010). Bilim Tarihi Sohbetleri, söyleşi: Sefer Turan. İstanbul: Timaş Yayınları.
- _____. (2012). İslam Bilimler Tarihi Üzerine Konferanslar. İstanbul: Timaş Yayınları.

Sıddîkî, M. Z. (1966). Hadis Edebiyatı Tarihi. (çev. Yusuf Ziya Kavakçı), İstanbul: İrfan Yayınevi.

es-Sibâî, M. (1978). “es-Sünne ve mekânâtühâ fi't-teşrî'i'l-İslâmî”. Beyrut.

Ulu, A. (2012). “Hadis Rivayetinde İsnadın Başlaması ya da Fitnenin Tarihi”. C. XII, S. 1, s. 119-166, Din Bilimleri Akademik Araştırma Dergisi.

Yücel, A. (2013). Oryantalistler ve Hadis (Yaklaşımlar-Değerlendirmeler-Literatür). 1.Baskı. İstanbul: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları.

Yücel, B. (2007). "ORYANTALİZM", TDV İslâm Ansiklopedisi, <https://islamansiklopedisi.org.tr/oryantalizm> (erişim: 20.05.2020).

Zehebî (1382/1963). *Mizânu'l-İ'tidâl fi Nakdi'r-Ricâl*. (I-IV), Kahire.